

Еклезіаст [давньогрец. Ἐκκλησιαστής — калька з івр. קֹהֵלֶת (Qōheleṭ) — когелет, проповідник перед громадою (у зібранні)] — багатозначний термін: 1) назва книги — пам'ятки афористичної літератури, що входить до корпусу Писань (Ктувім) юдейського *ТаНаХу* та «літератури премудрості» християнського *Старого Завіту* (Книга Еклезіаста); 2) ймовірна характеристика автора і оповідача однойменної книги за родом занять.

Тлумачення назви

Гебрайське «Когелет» біблеїсти тлумачать у двох аспектах: а) як збирача і редактора приповідок про життєву мудрість (Екл. 12:9), які він систематизував з метою «повчання народу»; б) як мовця, вчителя перед громадою (за взірцем грецьких мандрівних філософів, які збирали навколо себе численних учнів). Слово трапляється в тексті книги 7 разів і ніде більше в ТаНаХу не вживається. У *Септуагінті* загальна назва «Когелет» калькована як «Еклезіаст», що запозичено й *Вульгатою* (лат. Liber Ecclesiastes — Книга Еклезіаста). Термін походить від грецького слова «еклезія» (ἐκκλησία — зібрання), яке початково не мало релігійного підтексту, але пізніше набуло такої *конотації* (звідси — у *Новому Завіті* перекладено як «Церква»).

Єронім Стридонський пропонував для перекладу термін «Concionator» (з лат. — релігійний проповідник), однак перемогла думка, що «Еклезіаст» є ширшим, оскільки включає конотації «мислитель, мудрець». Назва відтак асоціюється не так з образом оратора, як мудреця-книжника, збирача й інтерпретатора досвідчень про сенс життя, талановитого поета.

Хоча текст книги дозволяє інтерпретувати слово «Когелет» і як власне ім'я, натепер переважає думка, що це загальна назва, а не *антропонім*.

Час створення і проблема авторства

Релігійна традиція приписує авторство Книги Еклезіаста (далі — КЕ) ізраїльському цареві *Соломону*, з огляду на пролог (див Екл. 1:1, 12). Проте *біблійна критика* відносить книгу до найпізніших у ТаНаХу та заперечує авторство історичного Соломона, який жив, за припущенням, у 10 ст. до н. е. Більшість дослідників вважають часом створення книги елліністичний період (ймовірно, 2-га пол. 3 ст. до н. е.), а місцем — м. *Єрусалим* (дехто не виключає й м. *Александрію*). Підставою для такого датування є лінгвістичні особливості тексту, що написаний пізнім біблійним *івритом* і містить мовні конструкції, характерні саме для елліністичної доби; його стиль і граматики має суттєві

відмінності від давніших текстів премудрості. У тексті віднаходять майже 80 арамеїзмів (*арамейська мова* стала розмовною в *Палестині* в кін. 3 — на поч. 2 ст. до н. е.), до того ж трапляються абстрактно-філософські терміни, відсутні в інших книгах ТаНаХу. Назагал КЕ містить близько 30 т. з. гапаксів (від давньогрец. ἄπαξ λεγόμενον, букв. — згадане лише раз), тобто слів, що вжиті в пам'ятці однократно. Наявні також кілька запозичень з *перської мови*, що свідчить про час створення книги вже після *Вавилонського полону* (коли *Юдея* перебувала під владою Персії). Окремі мовні звороти мають паралелі з фінікійськими написами (звідси — деякі припущення, що автор мав фінікійське походження або, принаймні, деякий час мешкав у *Фінікії*).

Деякі дослідники міркують про іншомовне походження твору та його подальший переклад (адаптацію) гебрійською. Підставою для такого висновку вважають те, що Еклезіаст для означення *Бога* застосовує неортодоксальний теонім *Елогім* і не вживає жодних покликань на юдейський канон. Проте такі твердження є дискусійними, оскільки книга містить прямі *алюзії* на інші біблійні тексти [*Книгу Буття*, *Приповісті* (*Притчі*) *Соломона*].

Рабинське передання, зокрема *Талмуд* (Бава Батра, 15-а), посиляється на думку, що автором КЕ був юдейський цар Єзекія (8–7 ст. до н. е.) та його оточення.

Найраніше достовірне цитування КЕ містить Книга мудрості Ісуса, сина Сираха (в юдаїзмі — *апокриф*, датують між 190 і 180 до н. е.). Два фрагменти КЕ віднайдені в *Кумранських рукописах* (не пізніше 175 до н. е.), які не містять ознак давнішої текстової форми (орфографічної і лексичної) порівняно з масоретським текстом. Очевидно, що КЕ існувала в гебрійському варіанті, була досить відомою в Юдеї, її переписували поряд із іншими канонічними текстами в 2–1 ст. до н. е.

Украй песимістичний настрій твору несуголосний іншим текстам Писань, приписаних Соломонові (*Приповісті Соломона* чи *Пісня Пісень*), постать якого стала для юдеїв втіленням досконалої мудрості. Радше за все, автор ототожнює себе із Соломоном як еталоном мудреця і талановитого літератора. Це яскравий приклад псевдоепіграфіки — характерної особливості давньосхідних літератур мовити від імені загальновідомих, визнаних (і часто легендарних) авторитетних осіб, щоб надати своїм творам беззаперечної вагомості. Низка дослідників вважають, що автор цілеспрямовано веде мову від імені легендарного царя, аби показати, що влада, багатство, а особливо пошуки мудрості, не вдовольняють людину (Екл. 1:13, 7:25, 8:16). Очевидно, автор належав до аристократичної верхівки суспільства, був інтелектуалом, але не царем, — текст написаний від

імені підлеглого, а не правителя (Екл. 10:20). Оскільки Еклезіаст згадує своє царювання в минулому часі (Екл. 1:12), то дослідники відносять текст і до жанру т. з. умовних заповітів на кшталт *Второзаконня* чи настанов царя *Давида* синові (1 Цар. 2:1–9). Царські настанови є характерною рисою також і давньоєгипетської літератури (повчання Мерикура, Аменемхета тощо) з елліністичного періоду — це т. з. гіпомнematи, які приписували відомим особам. Автор свідчить, що текст він укладав мірою зростання в мудрості, вирази були ретельно дібрані та правильно написані (Екл. 12:9–10), щоб їх можна було передати народу.

Дискусійним є й питання про ідентичність автора та оповідача. У тексті КЕ виокремлюють три авторські іпостасі: Когелет як *пророк*, який веде розповідь від 1-ї особи з позиції власного досвіду; як цар, який говорить від 2-ї особи у формі дидактичного *імперативу*; як інтерпретатор притч, де виступає від 3-ї особи.

Часто дослідники вказують на вплив еллінських ідей, зокрема на концепцію «марноти марнот», що є значно ближчою до *стоїків* та *епікурейців*, аніж до традиційної концепції ізраїльської мудрості. Не виключено, що автор був знайомий з грецькою філософією, проте прямих слідів еллінського впливу (чітко виражених грецизмів) у тексті не виявлено, йдеться радше про вплив вільнодумної афористики Єгипту та Месопотамії, ніж грецької *діатриби*. Автор висловлює скепсис не так з приводу відсутності *гармонії* в *космосі* (у розумінні грецької філософії), як через відсутність сенсу в священній історії. Там, де *піфагорійці* вбачали «музику сфер», Еклезіаст — *абсурдність* світобудови, «гонитву за вітром», відсутність жодного сенсу буття і привід для *теодицеї*.

Структура і зміст

КЕ відносять до т. з. літератури премудрості, яка в юдейській традиції представлена ще Приповідями Соломона і Книгою Йова, а також є частиною корпусу Мегілот (П'ять сувоїв, складник Ктувім) у синагогальній *літургії*.

Твір з погляду жанрової природи є лірико-філософською *поемою*; поділений на 12 розділів. Текст в оригіналі має поетичну форму з чітко організованою *ритмікою* та гнучкою *інтонацією*. Вірш 1:1 («Слова Давидового сина, Еклезіаста, царя в Єрусалимі»), за давньосхідною літературною традицією, є еквівалентом титулу.

Цілісний *сюжет* відсутній, книга складається з низки мудрих висловів, стисло або розлого викладених у літературних формах *притчі* (Екл. 9:14–15),

афоризму (Екл. 4:6), повчання (Екл. 5:1–8), *алегорії* (Екл. 12:2–6), автобіографічної оповіді, яка акцентує особистісний досвід автора: «я побачив» (Екл. 1:14, 2:13, 3:10, 9:13 та ін.), «я пізнав» (Екл. 2:14, 3:12), «я сказав (промовив)» (Екл. 2:1, 3:17, 9:16) і подібне. Окремі фрагменти тексту відзначені самобутністю, не мають аналогів у давньосхідних літературах (напр., Екл. 3:2–8). Крім того, виділяють три оповідання: про світобудову (Екл. 1:4–11), час (Екл. 3:1–9) і старість (Екл. 12:2–7). Автор заявляє, що афористичний стиль є вищим за суцільний *дискурс* (Екл. 12:11–12).

Сучасна *біблеїстика* здебільшого ділить книгу на дві сюжетні частини: вірші 1:2 – 6:9 і 6:10 – 12. Головна ідея першої — украй песимістичне бачення майбутнього, другої — несправедливість світу і смерть як фатальна перспектива людського буття. У першій частині виокремлюють також художню *автобіографію* Еклезіаста (Екл. 1:12–2:26). Існують і деталізованіші варіанти архітекτονіки твору.

Текст стилістично неоднорідний, не має чіткої *композиції*, автор довільно варіює тематикою згідно з власними *асоціаціями*. Еклезіаст порушує теми кінечності людського буття (Екл. 2:14–16, 3:18–20, 7:1–4, 9:2–6, 12:1–6), марності будь-якої діяльності людини, особливо накопичення матеріального статку (Екл. 2:1–11, 18–23, 3:9–10, 4:4–8, 5:9–16, 6:1–9), несправедливості світового устрою (Екл. 3:16–17, 4:1–3, 5:7, 7:15, 8:9–14, 9:11, 10:5–7), незбагненності Бога та світобудови (Екл. 3:21–22, 6:11–12, 7:13–14, 8:16–17, 9:12, 11:1–6), обмеженості людської мудрості (Екл. 1:12–2:3, 1:12–16, 7:5–12, 8:1, 9:17–18, 10:12–17), вічної повторюваності природи та історії (Екл. 1:4–11, 3:15, 4:16, 12:7).

Твір живить багатозначні інтерпретації, аж до полярних: одні вбачають у тексті граничний *песимізм* і *скептицизм*, інші — проповідь життєвої мудрості, відповідь на виклики нестабільного світу, заклик до спокою перед життєвими *перипетіями*. Проте всі сходяться на думці, що намір автора — екзистенційний пошук осмисленого способу життя. Еклезіаст бере під сумнів традиційне старозавітне бачення, за яким праведні матимуть винагороду, а нечестивці — покарання, позаяк реальний життєвий досвід часто свідчить про протилежне. Людина підпорядкована *детермінізму*, й мудрого і нерозумного чекає однакова доля — смерть і забуття. Постійна загроза смерті, неможливість пізнати Божі замисли щодо світу роблять долю людини крихкою і непередбачуваною. Усвідомивши, що смерть знівельовує усі життєві досягнення, автор маніфестує цінність буття як Божого дару, закликає отримувати задоволення в

теперішньому часі від самого плину життя, його простих радощів, розуміючи при цьому його марноту. Усвідомлення непевності життя дозволяє розважливо сприймати прості речі як переживання щастя, бо насолода — з руки Божої, тоді як володіння матеріальними чи соціальними благами це щастя лише затьмарюють.

Тотальний скепсис, *фаталізм*, відсутність перспективи майбутнього — ключова риса Еклезіаста як автора: текст постійно наголошує на минуцості матеріального світу, де будь-яке прагнення влади і багатства є *ілюзією* і закінчуються крахом. Надаремність таких прагнень автор щоразу означає словом «хавел» (івр. חָוֶל, букв. — водяна пара, пара з вуст, зітхання, подув вітру), тобто щось нетривке, ефемерне, скороминуще, несуттєве, навіть безглузде. Символізує також швидкоплинність, мізерність і тлінність усього сутнього, і що перекладачі традиційно передають словом «марнота» («суета»). Це слово, вжите в тексті майже 40 разів, посилено *тавтологією*, *гіперболою* «хавел хавалім» (івр. חָוֶל חָוֶלִּים) — «марнота марнот» («суета сует», «наймарніша марнота», «марнота над марностями»). Вислів є одним з головних *лейтмотивів* поеми, який перегукується з відомими давньосхідними творами — єгипетськими «*Піснею арфіста*», «Розмовою зневіреного зі своїм ба», фрагментами з вавилонського «*Епосу про Гільгамеша*», аккадською «Розмовою пана з рабом» та ін.

Скепсис Еклезіаста тотальний: усіх чекає смерть і вона краща за життя, він заздрить мертвим, а більше тим, хто взагалі й не жив (Екл. 4:3). Темати Еклезіаста є біль і розчарування, роздуми про несправедливість світу (людина панує над людиною, повсюдні насильство, безправ'я, продажні суди тощо), марність людських амбіцій. Історія та природа рухаються циклічно, всі процеси — незмінні й передбачувані. Думка про повторюваність усього та минуцість — одна з головних у поемі — цілковито суперечить біблійному розумінню історії як спрямованого процесу. За Еклезіастом, час людини не співвідноситься з вічністю Бога — то інший вимір існування, про який людина може лише здогадуватись. Усе людське підвладне часу, на відміну від вічного характеру Бога. Приреченість на безкінечне і недосяжне пізнання — гірка доля людини, що перегукується з традиційною для ТаНаХу ідеєю неосязності Бога, незбагненності Його намірів. Завдання людини — осягнути власний вимір у доступному їй часі та діяти відповідно до нього, насолоджуватися життям, але не бути пожадливою. Таємниця Божого буття — захована від людини закономірність, тому їй залишається приймати життя як Божий дар, де є місце

милосердю і взаємодопомозі (4:9–12).

За Еклезіастом, будь-який життєвий успіх є суперечливим, навіть до мудрості й праведності він ставиться скептично, — вони не є абсолютними і не позбавлять людину від страху смерті та безсилля перед майбутнім. Хоча Еклезіаст категоричний в тому, що мудрість вища за глупоту, але стверджує, що перша — така сама згубна пристрасть, як користолобство і властолюбство (бо навіть наймудріша людина не в змозі досягнути Бога і Його намірів, пояснити недосконалість світу і змінити цей світ на краще). Така позиція цілковито розбіжна із біблійною (у Книзі Приповістей Соломона мудрість названо головною людською чеснотою, доктриною успішного життя). Автор не поділяє біблійну традицію, яка вбачає у виконанні Божих *заповідей* гарантію довгого й щасливого життя, а в священній історії — шлях до невпинного втілення Божих ідеалів. Бог, Який піклується про обраний народ, відсутній у книзі. Еклезіаст, хоч і сповідує традиційну думку ТаНаХу про *трансцендентність* Бога, проте висловлює сумніви щодо релігійного, а відтак — людського трактування Божих діянь і замислів.

Проте висновки, яких дійшов автор, парадоксальним чином не заперечують, а продовжують біблійну традицію: якщо раціональне пояснення абсурдності світу є неможливим, то людині лишається тільки *віра* — в те, що Бог створив світ з благою метою, що джерелом зла у світі є недосконалість людської природи, що після смерті людська *душа* повертається до Господа, Який винагороджує праведних і карає грішників (Екл. 12:13–14). Через тотальний скепсис Еклезіаст утверджує необхідність віри для людини, на яку чекає неминучий, приречений фінал. Проте самий життєвий шлях усе ж передбачає свободу вибору пріоритетів. Автор радить втішатися своєю долею, закликає до простого (по суті, праведного) життя. Вочевидь це і послужило головною причиною включення книги до біблійного канону, поряд із гіпотетичним авторством Соломона.

Переважна більшість дослідників вважають, що вірші 1:1 і 12:9–14 не належать власне Еклезіастові, а були додані пізнішим редактором з метою узгодження КЕ з попередньою біблійною традицією (від якої Еклезіаст дистанціювався). Це мало б сприяти *канонізації* вільнодумного тексту, попри тривалі дискусії [що впливає з *Мішни* (Ядаїм 3:5)] і спроби кваліфікувати текст як апокрифічний. Про такі доповнення свідчить також порушення рамкової структури оповіді з формулою «марнота марнот» (Екл. 1:2 і 12:8), якою, ймовірно, розпочинався і завершувався авторський текст. Додана кінцівка тексту однозначно утверджує

богобоязливість і заклик до дотримання заповідей.

Переспіви КЕ українською мовою здійснили Д. Загул, М. Карпенко, Б. Хілько, І. Чупашко, Т. Яковенко.

Додатково

* Низка дослідників акцентують суперечності авторських тверджень (пор. Екл. 7:1 і 9:4) і вважають КЕ компіляцією усної притчової традиції (див. Екл. 12:9–10). Такій думці суперечить той факт, що Еклезіаст завжди надавав можливим запозиченням оригінальне, часом критичне, трактування, демонстрував цілісну авторську концепцію. Попри складність чітко розрізнити гіпотетичну цитату та коментар до неї, КЕ натеper (за винятком титульної фрази та епілогу) зазвичай розглядають як єдине авторське творіння.

***Рецепція у християнстві.** Християнська традиція тлумачить КЕ як торування шляху до об'явлення *Нового Завіту*, вбачає цінність книги в запереченні земної марноти та повчає про єдиний сенс людського життя — служіння Богові. На протигагу старозавітним шляхам мудрості християнин може пізнати мудрість лише через особу *Ісуса Христа* (напр.: 1 Кор. 3:19). *Отці церкви* вважали КЕ символом занепаду старозавітної системи *цінностей*, яка без Христа є незавершеною, не дає відповіді на проблему сенсу життя, а лише констатує тлінність матеріального світу. Еклезіаст сумнівається в загробному існуванні, тоді як Новий Завіт запевняє про воскресіння і вічне життя у Христі. Єронім, а за ним Тома Кемпійський (бл. 1380 — 1471) і вся Західна церква, трактували КЕ як доктрину презирства до принад світу: творіння Бога є добрими, але вкрай непостійними, люди не повинні прив'язуватися до них, але орієнтуватися на трансцендентну реальність (напр., заклики Еклезіаста до насолоди їжею і питвом Єронім співвідносить з *євхаристією*). Сучасні християнські мислителі вважають КЕ прикладом ідеологічного банкрутства старозавітної ідеї месіанського очікування, оскільки віра Ізраїлю не має сенсу без об'явлення Ісуса Христа (т. з. теології заміщення).

* Назва Когелет (קְהֵלֶת) у біблійному івриті є активним *дієприкметником* жіночого роду від дієслова кагал (קָהַל, qahal — збирати, скликати), що буквально можна перекласти як «та, що збирає». Проте, оскільки дієприкметникова форма утворена від дієслова чоловічого роду, а Когелет маніфестує себе як «син Давидів» (Екл. 1:1), то йдеться про особу чоловічої статі — «того, що веде збори, проповідує перед громадою». Оскільки більшість абстрактних понять у гебрайській мові переважно жіночого роду, то деякі коментатори інтерпретують таку форму як відсилання до мудрості, яку традиційно персоніфікували у вигляді жінки (Притчі 7:4, 8:1–36), і тлумачать термін «мудрість, яка повчає». Крім того, у біблійному івриті подібні фемінітиви могли вказувати не на стать, а на функцію: позначення чоловіків за допомогою дієприкметника жіночого роду означало регулярну, повторювану діяльність. Такі дієприкметникові форми могли також трансформуватися на власні імена. Проте єврейський текст все ж акцентує на тому, що когелет — це

характеристика професійної діяльності автора.

* Завдяки КЕ водойми поблизу м. Єрусалима отримали назву «ставки Соломона» (Екл. 2:6).

Цитати

* Те, що було колись, воно знову буде, і що вже траплялось, те й повториться, — немає під сонцем нічого нового (Екл. 1:9).

* ...де багато мудрості, там не менше і смутку, — хто примножує пізнання, той примножує і глибокі переживання (Екл. 1:18).

* І коли я уважно подивився на всі свої справи, які звершили мої руки, і на весь свій труд, який я вклав у працю, аби все зробити, то нарешті дійшов висновку: і це все марнота і гонитва за вітром, — воно не дає жодної користі під сонцем (Екл. 2:11).

* Все має свій час, і кожна справа під небом має свою пору. Є час народитись і час помирати; час садити і час виривати посаджене; є час убивати і час лікувати; час руйнувати і час будувати; час плакати і час сміятися; час сумувати і час танцювати; є час розкидати каміння і час збирати каміння; час обіймати і час ухилятися від обіймів; є час шукати і час губити; час зберігати і час розкидати; є час роздирати і час зашивати; час мовчати і час говорити; є час любити і час ненавидіти; час для війни і час для миру (Екл. 3:1-8).

* Це також є Божим даром, — що людина може їсти, пити і отримувати задоволення від своєї праці (Екл. 3:13).

* ...краще мати повну жменю зі спокоєм, ніж дві пригорщі, сповнені тяжкої праці й гонитви за вітром... (Екл. 4:6).

* Добре ім'я краще, ніж аромат пахучого елею, і день смерті людини кращий, ніж день її народження (Екл. 7:1).

* Серце мудрих — там, де жалоба, а серце нерозумних — у місцях веселощів (Екл. 7:4).

* Я всього надивився протягом свого марнотного життя. Трапляється, що праведник гине у своїй праведності, а буває, що нечестивий живе довго, хоча залишається нечестивцем. Тож не будь надто справедливим і не вважай себе дуже мудрим, — для чого тобі себе нищити? (Екл. 7:15–16).

* Хто зважатиме на вітер, не буде сіяти, — і хто спостерігатиме за хмарами, не матиме що жати! (Екл. 11:4).

* Радій, юначе, своїм молодим віком, і нехай твоє серце зазнає приємних почуттів за днів твоєї молодості, — ходи за велінням свого серця і захопленням твоїх очей, але завжди пам'ятай: за все, що робитимеш, тобі доведеться звітуватись на Божому суді (Екл. 11:9).

- Цит. за: Біблія. Сучасний переклад з давньоєврейської та давньогрецької мов / За ред. о. Рафаїла Турконяка. Київ : Українське Біблійне Товариство, 2020. 1172 с.

Джерела

*Загул Д. Ю. Екклесіаст : переспів // Поезії. Київ : Рад. письменник, 1990. С. 183–192.

- * Чупашко І. Проповідник // Поетична Біблія. Львів : Кварт, 2004. 275 с.
- *Карпенко М. Книга Йова. Книга Еклезіяста. Київ : Вадим Карпенко, 2005. 128 с.
- *Книга Екклезіястова в художньому переспіві Тетяни Яковенко : [поезія]. Вінниця : Книга-Вега, 2005. 40 с.
- *Біблія. Сучасний переклад з давньоєврейської та давньогрецької мов / За ред. о. Рафаїла Турконяка. Київ : Українське Біблійне Товариство, 2020. 1172 с.

Література

- # Ceronetti G. Qohélet. Colui che prende la parola, versione e commenti. Milano : Adelphi, 2001. 196 p.
- # Rudman D. Determinism in the Book of Ecclesiastes. Sheffield : Sheffield Academic Press, 2001. 226 p.
- # Fox M. V. The JPS Bible Commentary: Ecclesiastes. Philadelphia : Jewish Publicatoin Society, 2004. 128 p.
- # Doug I. Ambiguity in Ecclesiastes. New York; London : Clark, 2006. 299 p.
- # Shields M. A. The End of Wisdom: A Reappraisal of the Historical and Canonical Function of Ecclesiastes. Winona Lake : Eisenbrauns, 2006. 250 p.
- # Enns P. Ecclesiastes. Grand Rapids; Cambridge : Eerdmans Publishing, 2011. 238 p.
- # Schellenberg A. Kohelet. Zürich : Theologischer Verlag, 2013. 200 p.
- # Schoors A. Ecclesiastes (Historical Commentary on the Old Testament). Leuven : Peeters Publishers, 2013. 920 p.
- # Bartholomew C. G. Ecclesiastes. Grand Rapids : Baker Academic, 2014. 448 p.
- # Köhlmoos M. Kohelet. Der Prediger Salomo. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2015. 180 p.
- # Хілько Б., о. Книга Проповідника. Переклад та екзегетично-теологічний коментар. Київ : Н. О. Вінокурова, 2020. 528 с.